

УДК: 821.163.

“IKKI ESHIK ORASI” ROMANIDA INSON RUHIY HOLATNI IFODALOVCHI LEKSIK VOSITALAR TADQIQI

Sharipova Mahliyo G'ayratovna

TATU FF akademik litsey o'quv bo'lim boshlig'i

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada O'zbekiston xalq yozuvchisi O'tkir Hoshimovning mashhur asarlaridan biri bo'lgan “Ikki eshik orasi” asaridagi inson ruhiy holatini ifodalovchi leksik vositalar xususida fikr yuritilgan.

KALIT SO'ZLAR: Ironiya, gradual(darajali)ironiya, situativ ironiya , assotsiativ ironiya, paralingvistika, noverbal vositalar.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ ПСИХИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ЧЕЛОВЕКА В РОМАНЕ «МЕЖДУ ДВУМЯ ДВЕРЯМИ»

АННОТАЦИЯ: В данной статье рассматриваются лексические средства, выражающие душевное состояние человека в одном из известных произведений узбекского народного писателя Откира Хошимова «Между двух дверей».

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Ирония, градуальная ирония, ситуативная ирония, ассоциативная ирония, паралингвистика, невербальные средства.

A STUDY OF LEXICAL MEANS EXPRESSING HUMAN MENTAL STATE IN THE NOVEL "BETWEEN TWO DOORS"

ANNOTATION: This article discusses the lexical means that express the human mental state in one of the famous works of the Uzbek people's writer Otkir Khashimov, "Between two doors."

KEYWORDS: Irony, gradual (darazal) irony, situational irony, associative irony, paralinguistics, nonverbal vositalar.

KIRISH. Matn o'z faoliyatining verbal va noverbal ko'rinishlari asosida namoyon qiladi. Bunda uning nutqiga singib, ko'rishib ketuvchi va uning nutqiy axloqini, namoyish etuvchi ichki xolati ham sezilib turadi. Inson verbal vositalar yordamida o'z fikrini ifoda etar yoki o'zgalar fikrini kabul qilar ekan, ana shu nutqiy jarayonda tinglovchining ichki his-tuyg'ularini

sezadi. Bu his-tuyg‘ular uning nutqida oshkora, ba’zida yashirin holda amalga oshiriladi. Bu esa uning biror voqea, hodisa, fikrga nisbatan xususiy munosabatini belgilaydi. Bunday xususiy munosabatlardan biri ironik mazmun — munosabat ifodalashdir. Voqea, hodisa yoki u haqidagi fikrga bo‘lgan xususiy munosabat ba’zan ochiq aytilmay, yashirin tarzda ifoda etiladi. Uslubshunoslikda nutq jarayonida suhbatdosh harakati yoki holatiga nisbatan bildiriladigan ichki yashirin salbiy munosabat ifodalash usuli ironiya deb ataladi.²⁹⁶ Demak, ironiya badiiy matnda uslubiy vositalardan biri sanaladi va so‘zlovchining tinglovchiga salbiy munosabatini ifoda qilish ko‘rinishi sifatida xizmat qiladi. So‘zlovchining noroziligi, g‘azabi to‘g‘ridan-to‘g‘ri bildirilmay, tagma‘no yordamida ifoda qilinishida ironiya namoyon bo‘ladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Ironik mazmun ifodalash usuli subyektiv munosabatning bir ko‘rinishi bo‘lib, ko‘proq suhbatdoshga nisbatan tanqidiy qarash va shu asosda yashirin salbiy munosabat bildirishdan iborat bo‘ladi.

Kechqurun ovqatdan keyin bobom Kimsan akamni so‘roqqa tutib qoldi: - Uchuvchi bo‘laman, deng, boyvachcha? Kimsan akam iyagidagi husnbuzami timog‘i bilan sitib, o‘shshayib o‘tiraverdi. Bu uning: «Ha, qo‘lingizdan kelganini qiling», degani edi. - Menga qarang, boyvachcha! - bobom tajanglik bilan bo‘ynini cho‘zdi. - Ketmoningiz yengillik qilib qolganga o‘xshaydi. Molxonaga kiring, yarim pudli ketmon turibdi! Ana o‘shani mining-da, dalaga chiqib ayriplon qilib uching, xo‘pmi? (72-bet)

Ironiya faqat istehzoli kulgini yuzaga chiqaruvchi badiiy asar vositasigina bo‘lib qolmasdan, katta bir ijtimoiy mazmun kasb etishi mumkin. Uning badiiy uslubdagi xizmati shundan iboratki, fikr vulgar, qo‘pol holda emas, balki bir muncha silliq, madaniy libos kiydirilgan holda bayon qilinadi. Ironiya orqali badiiy asarda zaharxandalik va hatto, alamli his-tuyg‘ular ma‘lum qobiqqa o‘ralgan holda ifoda etiladi.²⁹⁷ Ko‘rinadiki, ironiya subyektiv munosabat ifodasidir. Nutqda ironiyaning qo‘llanishida suhbatdoshga nisbatan salbiy munosabat sezilib turadi. Biroq bu munosabat ochiq-oshkor bayon qilinmasligiga ham ayrim sabablar bo‘lishi mumkin. vaziyat nuqtayi nazaridan qo‘pol gapirishdan qochish, suhbatdoshni ranjitib qo‘yishdan qo‘rqish, fikrini oshkora bildirishdan qo‘rqish kabilar shular jumlasidandir. Bu esa ironiyaning ichki his-tuyg‘ular, ruhiy holat ifodalovchi vosita ekanidan dalolat beradi.

Bobom «chiqimning beti qursin», deydiganlardan. Menga-ku, tishini sug‘urgandek qilib bo‘lsayam ming joyini kavlab pul chiqaradi. Kimsan akamga kelganda peshonasi tirishib ketadi: “Yangi shim kiymasalar kimning ko‘ngli qopti, boyvachchaning!” - deydi to‘ng‘illab. (73-bet)

Keltirilgan kontekstda kesatq ifodalashning eng keng tarqalgan usuli — -lar qo‘shimchasi va *boyvachcha* so‘zi yordamida ironik mazmun ifoda etilgan. Bundan tashqari, ironiya yordamida suhbatdoshga nisbatan norozilik bilan bir qatorda so‘zlovchining xarakter xususiyatlari ham namoyon bo‘ladi. Duma aslida o‘zi ziqna bo‘lgani uchun ham o‘g‘liga pul berishni xohlamaydi va o‘g‘liga nisbatan norozilik kayfiyati yuzaga chiqqan. Demak, aytish

²⁹⁶ Ибрагимова Э. Ўзбек тилида ирония ва ироник мазмун ифодаланишининг усул ҳамда воситалари. Б.7.

²⁹⁷ Ибрагимова Э. Юқоридаги манба. Б.8.

mumkinki, ironiya badiiy matnda qahramonning xarakter qirralarini namoyon qilish vazifasini ham bajaradi.

E.Ibragimova ironiyaning ikki turi – situativ va assotsiativ turi mavjudligini e'tirof etadi. Situativ ironiya — emotsional jihatdan bo'yalgan munosabat ko'rinishi bo'lib, aniq, ravshan ironiya hisoblanadi. Uning bu turini tezdagina anglash mumkin. So'z, gap yoki so'z birikmasining to'g'ri ma'nosi bilan kontekstdagi ma'no orasidagi farq — ziddiyat darhol seziladi.²⁹⁸ Quyidagi matn parchasida suhbatdoshning tinglovchiga nisbatan jahli, noroziligi situativ ironiya yordamida ifodalangan:

- *Bo'pti-da! - Bobom battar tutoqdi. - Shu Zakunching aqlli odamni biylatarmikin? Basharasi aytib turibdi-ku, kimligini. Xalq dod deb yoqlab tursa-yu, bu kishim noz qilsalar! O'rgildim oliftagarchiligingdan. Yo xalq bir qadrimni bilib qo'ysin, dedilarmi?* (70-bet)

Xalq dod deb yoqlab tursa-yu, bu kishim noz qilsalar!, Yo xalq bir qadrimni bilib qo'ysin, dedilarmi? gaplari vaziyatdan kelib chiqqan situativ ironiya hisblanadi, chunki u emotsional jihatdan bo'yalgan, aniq, ravshan ifoda qilingan.

MUHOKAMA VA NATIJA. Assotsiativ ironiya. Badiiy asar tizimida o'zining ifodalanish usuli, vositalari jihatidan murakkab xususiyatga ega bo'lgan ironiya ko'rinishi, bu — assotsiativ ironiyadir. Assotsiativ ironiya shunday bir usuldirki, unda shaxsiy munosabat anchagacha yashirin, asta- sekinlik bilan ifoda etiladi. Bunda til yoki nutq birliklari ko'chma ma'noda qo'llangan bo'lib, so'zlovchining asosiy maqsadi, sekin-asta, darajalangan holda oshkor etiladi. Ironik mazmun ifodalashning bu usulini darajali (gradual) ironiya deb ham atash mumkin. Gradual (darajali) ironiya, ko'pincha, megokontekst (makromatn ko'rinishlari)da kuzatiladi. Bunday hollarda megokontekst vazifasini bir necha super- sintaktik butunliklar — SSBlar birikmasi, bir butun asar yoki uning biror tarkibiy qismidan iborat bo'lgan yozma nutq ko'rinishlari bajarishi mumkin.²⁹⁹

Ukraina tomonlarda bug'doyni moshina o'ryapti. Yaqin orada olimlar havodan o'g'it oladi. Pastdan kimdir asabiy luqma tashladi: - Olsa, ja yaxshi-da, o'sha o'g'itni siz bilan birgalashib dalaga solamiz, Oqsoqol! (66-bet)

Hurmatli raykomimiz oldida va'da berib aytamanki, kelasi xo'jalik yilida sabzavot hosildorligini ikki hissa oshiramiz! Pastdan kimdir kinoyali baqirdi: - Balki uch hissa oshirarmiz, rais! - Kim? - yangi raisning qoshi chimirilib ketdi - Kim aytdi shu gapni? O'rnidan tursin-chi! Sovuq sukunat cho'kdi. Gapirgan odam birovning orqasiga yashirindi shekilli, hech kim o'midan turmadi (67-bet)

Keltirilgan matn parchasida majlis jarayoni tasvirlangan. Umar zakunchining rais bo'lib kelgani xalqqa yoqmaydi, ular majlis davomida ironiya yordamida noroziliklarini ifoda qiladilar. Bu norozilik majlis davomida kuchayib boradi. Birinchi mikromatnda *Olsa, ja yaxshi-da, o'sha o'g'itni siz bilan birgalashib dalaga solamiz, Oqsoqol!* gapi orqali norozilik bilan birga umid, Oqsoqolning o'zi rais bo'lib qolishiga ilinj ifoda etilgan, lekin ikkinchi

²⁹⁸ Ибрагимова Э. Юкоридаги манба. Б.9-10.

²⁹⁹ Ибрагимова Э. Юкоридаги манба. Б.10.

miktomatnda norozilik kuchayib, yangi rais – Umar zakunchining ustidan kulishgacha yetib boradi. Shu bilan birga, ishonchsizlik, yangi raisni yoqtirmaslik ham seziladi.

Shunday qilib, badiiy matnda ironiya yordamida norozilik, jahl, g‘azab kabi salbiy ruhiy-hissiy holatlar ifoda qilinadi. Ayrim hollarda ilinj va aksincha, umidsizlik, ishonchsizlik ham ironiya yordamida ifodalanishi mumkin. Shuningdek, badiiy uslubda ironiya qahramon shaxsiy xarakterini ham namoyon qiladi.

Frazeologizmlar voqea-hodisa, belgilarning inson ongiga kuchli ta’sir qilishi, shu kuchli ta’sir natijasini nutqda to’laligicha ifodalash, umuman, fikrning ta’sirchanligiga erishish maqsadi zaminida yaratilgan til hodisasidir.³⁰⁰

Voqelikni obrazli tasvirlashda, uni kitobxon ko’zi o’ngida aniq va to’la gavdalandirishda frazeologik iboralarning o’rni, ahamiyati beqiyosdir. Iboralar hayotdagi voqea-hodisalarni kuzatish, jamiyatdagi maqbul va nomaqbul harakatlarni baholash, turmush tajribalarini umumlashtirish asosida xalq chiqargan xulosalarning o’ziga xos obrazli ifodalaridir. Yozuvchilar odatda tasvir maqsadiga muvofiq iboralarni tanlab qo’llash bilangina kifoyalanib qolmaydilar. Balki, qahramonlar tabiati, ruhiy holati, hayot tarziga moslab o’zgartiradi va qayta ishlaydi.³⁰¹ Badiiy matnda iboralar qahramonlarning xarakteri, ruhiy-psixik holati, kayfiyati va suhbatdoshga munosabatini aks ettirishning samarali vositasi hisoblanadi va keng qo’llanadi. Chunki “frazelogizmlar shaxsning psixik holati, his-hayajoni, ichki kechinmalari, voqea-hodisalarga munosabatini obrazli, emotsional - ekspressiv ifodalash zaruriyati asosida shakllangan til hodisasidir.”³⁰²

XULOSA. *Xullas, uch kun avval «Moskvich»ida kelib qoldi. Yigitlar uchinchi qavatda domino o‘ynab o‘tirishar, shaqur-shuqur tovushlar pastdan bemalol eshitilib turardi. Shavkat Qudratovichning rangi o‘chib ketdi.* (6-bet)

Keltirilgan matn parchasida rangi o’chib ketdi iborasi qo’llangan bo’lib, uning ma’nosi qo’rqib ketdi, demakdir. Agar yozuvchi tomonidan *rangi o‘chib ketdi* iborasi emas, leksik vositalar tanlanganda, Shavkat Qudratovichning qo’rqib ketgani, vahimaga tushgani, dovdirab qolgani, shunga yarasha psixofiziologik holat – rangi o’chib, yuz oqarishi yuzaga kelgani aniq ifodalanmagan bo’lardi. Ko’rinadiki, aynan o’quvchi tasavvurida qahramonning fiziologik va ruhiy holatini aks ettirishda frazeologizmlar ahamiyatlidir. Iboralar ekspressivlik ifodalashga xizmat qilishi bilan ularda tilning ekspressiv funksiyasi bor bo’yicha namoyon bo’ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Аслонов И.Н. Ижтимоий фаолият ва муомала психологияси. Методик қўлланма. — Тошкент, 2019. — 105 б.

³⁰⁰ Абдуллаев А. ЎЗБЕК ТИЛИДА ЭКСПРЕССИВЛИК ИФОДАЛАШНИНГ СИНТАКТИК УСУЛИ. Тошкент, 1987. Б.4.

³⁰¹ Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. Toshkent, 2008. -b.64.

³⁰² Маматов А. ЎЗБЕК ТИЛИ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ МАСАЛАЛАРИ. Фило.фан.доктори...дисс.автореф. Тошкент, 2000. Б.16.

2. Ахмедов Б. Паралингвистик воситаларнинг гендерологик ва прагматик тадқиқи: Филол.фан.бўй.фалс.д-ри (PhD)... дисс. – Андижон, 2021. – 145 б.
3. Бурханова М. Креолизатив матнларнинг паралингвопозетик тадқиқи: Филол.фан.бўй.фалс.д-ри (PhD)... дисс. – Фаргона, 2022.
4. Исмоилов Х. Суд лингвистикасининг социолингвистик ва психолингвистик аспекти (жиноят ишлари бўйича суд мажлиси мисолида): филология фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферати. – Андижон, 2021. – Б.17.
5. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. – Тошкент, 2007. – Б.40.
6. Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилдлик. I жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012. – Б.221.
7. Нурмонов А. Ўзбек тилининг паралингвистик воситалари ҳақида. – Андижон, 1980. – 42 б.;
8. Саидхонов М. Новербал воситалар ва уларнинг ўзбек тилида ифодаланиши: Филол.фан.ном...дисс. автореферат. – Тошкент, 1993. – 24 б.;
9. Саидхонов М. Алоқа аралашув ва имо-ишоралар. – Т: Фан, 2008;
10. Саидхонов М. Мимик новербал воситалар. Нутқ маданияти ва ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари // халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Андижон, 2020-йил, 4-май. – Б.238
11. Хасанова Г. **Dialogik nutqda noverbal vositalarning o‘rni va ularning pragmatik xususiyatlari.**
12. Юнусов Қ. Танамиз тилга кирганда. – Т.: Истиқлол нури, 2016. 152 б.;